

²² Strabon, XI, 2, 10—12.

²³ Там же, 2, 14.

²⁴ Там же, 2, 12.

²⁵ Там же, 2, 12.

²⁶ Н. И. Соколовский. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1971, с. 36.

²⁷ В. П. Шилов. О расселении меотских племен.—СА, XIV, 1950, с. 116; И. Б. Брашневский. Вказ. праця, с. 62.

²⁸ Ps. Scyl., 73. Ptol., Geogr., V, 8, 9.

²⁹ Ptol., Geogr. V, 8, 9; Ps. Scyl., 74; Cm. F. Dubois de Mentrépeux. Voyage autour du Caucase, I. Paris, 1839, с. 57, 64, 1966; Атлас Iserie. Paris, 1843, табл. IV, X; E. Diehl, Toricus.—RS, VIA, 1774.

Н. А. ОНАЙКО

(Москва)

Раскопки Торики

Резюме

В 1971 г. на западном берегу Гелснджикской бухты (Тонкий мыс) нами было открыто античное поселение VI—V вв. до н. э. В результате четырехлетних работ на нем обнаружены остатки каменного жилого здания, занимавшего почти 1500 м². В некоторых его помещениях сохранились следы каменных полов, глинобитных очагов, каменных «столиков» и хозяйственных ящичков. Находки представлены главным образом керамикой: ранними типами амфор, чернолаковой и расписаной посудой, а также лепными горшками. Найдено большое количество бронзового шлака и несколько бронзовых наконечников стрел, один из которых зафиксирован застрявшим в стене. Поселение погибло, по-видимому, в результате варварского нашествия, сопровождавшегося пожарами. Это была одна из ранних апоекий на Черноморском побережье, которую мы склонны отождествлять с архаическим Ториком, хорошо известным по письменным источникам. В связи с этим в статье затрагиваются вопросы о путях проникновения сюда греков, о времени освоения древнего моря, о локализации керкетов и торетов, а также юго-восточных границ Боспора.

М. П. КУЧЕРА

(Київ)

Городища милоградської культури в Київському Поліссі

Розвідувальним загоном Інституту археології АН УРСР і Київського обласного правління Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР відкрито на півночі Київщини залишки городищ милоградської культури ранньозалізного часу в районі сіл Нова Красниця, Бовище, Радичка, Розважів (два городища), Діброва (рис. 1)¹. Відомостей про характер укріплень зазначеного часу на цій території в літературі немає. Є лише згадка П. М. Третьякова про наявність у Київському Поліссі «порівняно невеликих городищ скіфського часу»².

Подаємо характеристику обстежених пам'яток.

1. *Нова Красниця Чорнобильського району.* Городище, виявлене за 3,5 км на північний схід від села в заболоченому лісі, оточене двома майже концентричними валами з залишками ровів. На ділянках суходолу між заболоченими долинами зовнішній вал проходить дещо далі від внутрішнього. Обидва вали збереглися на висоту 1,5—2 м при ширині основи 10 м. У плані вали нагадують багатокутник, утворюючи на різній відстані (через кілька десятків метрів) більш чи менш значні повороти, між якими вони проходять по прямій лінії. У внутрішньому валу з східного боку і у зовнішньому з півночі є земляні виступи, які перекривають рів (рис. 2). Розмір городища — 250 × 180 м (3,5 га), у тому числі внутрішньої частини — 150 × 110 м (1,3 га). Городище задер-

нованс. В шурфі на внутрішній площадці трапився лише один уламок стінки посудини з характерною для кераміки милоградської культури домішкою жорстви в глиняному тісті.

2. *Бовище Поліського району.* Городище знаходиться за 1,5 км на північний захід від села праворуч від шляху з с. Луб'янки до залізничної станції Товстий Ліс. У плані воно округлопрямокутне (рис. 3), площею 85×85 м (0,65 га). Розташоване на рівній, дещо підвищеній місцевості, з трьох боків від нього поверхня понижується, переходячи на північ до заболоченої долини. Вал розсунувся, має

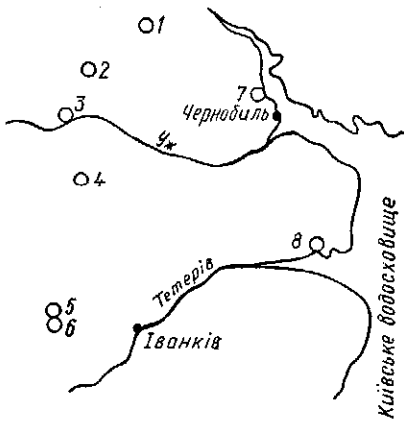

Рис. 1. Карта городищ.

1 — Нова Красниця; 2 — Бовище; 3 — Діброва; 4 — Радинка; 5, 6 — Розважів I, II; 7 — Лелів; 8 — Мсдвин.

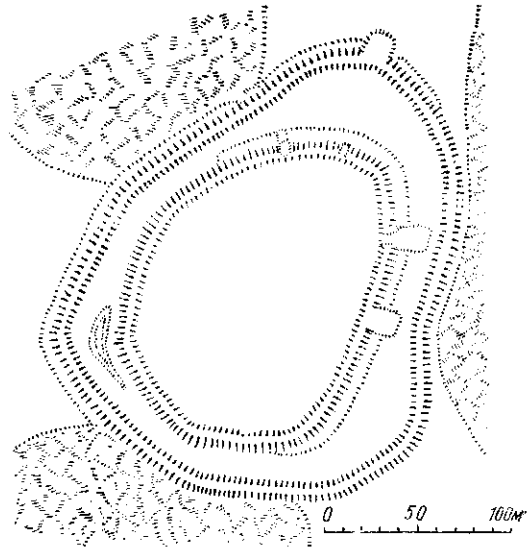

Рис. 2. Городище поблизу с. Нова Красниця.

ширину 6 м, висоту зсередини — 0,75 м. Зовні помітні сліди рова. Городище заросло лісом і задерноване. Культурного шару на ньому немає.

3. *Діброва Поліського району.* Досліджена пам'ятка займає незначне підвищення в заплаві лівого берега р. Уж за 1 км на південь від західного краю села. За анкетними відомостями 1873 р. городище складалось з двох округлих у плані частин, вписаних одна в одну. Зовнішній вал мав довжину 1220 м, внутрішній — 519 м. Зараз вони розорані, а по зовнішньому валу з боку села насипана дорога-гребля. Конфігурація валу у цьому місці простежується на довжину близько 400 м і нагадує ламачу дугу з прямолінійних відрізків і з кутами на поворотах. Старожили пам'ятають другий замкнений вал всередині городища.

На площі городища, яке заросло травою, є кілька стариць-водоймищ від колишньої притоки р. Уж, що впадала з боку села в річку.

На піщаних видувах перед городищем, а також на підвищеннях всередині його трапляються уламки кераміки милоградської культури ранньозалізного віку і середньодніпровської культури доби бронзи. На селищі безпосередньо перед зовнішнім валом є чимало крем'яних відщепів, знайдено один скребок і ножевидну пластинку з ретушю. Як видно, тут задовго до спорудження укріплень існувало поселення доби бронзи.

4. *Радинка Поліського району.* Городище, розташоване за 3 км на південь від села в заболоченій лісовій місцевості, складається з двох замкнутих валів, вписаних один в один (рис. 4). У плані овальне, розміром 300×200 м (близько 5 га). Площадка внутрішньої частини майже чотирикутна, розміром 150×120 м (1,6 га). Внутрішній вал, що охоплює підвищену піщану ділянку в долині, розсунувся. Ширина його

го — 12—16 м, висота — 2 м, місцями 1 м. Навколо простежується вузький рів, глибиною 0,5 м, який перекривають залишки трьох виступів у внутрішньому валу. Зовнішній вал менший, шириною 10—12 м, висотою 1,3—1,6 м, місцями нижче 1 м. Рів тут майже непомітний. Обидва

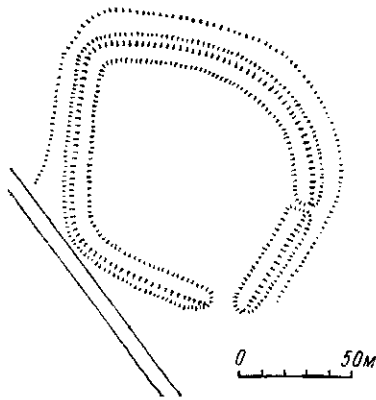

Рис. 3. Городище поблизу с. Бовище.

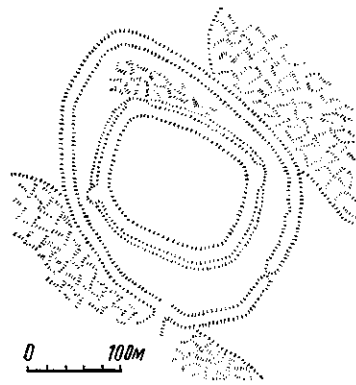

Рис. 4. Городище поблизу с. Радинка.

вали утворені з прямих відрізків. Поверхня між ними нерівна, є заболочені місця, а зовні, безпосередньо за валом, з двох боків — болотисті долини.

Городище заросло лісом. На ньому у відслоненнях світло-сірого піщаного ґрунту археологічних матеріалів не знайдено. Перед зовнішнім валом з півночі на свіжо зораній

посадці сосни зібрано дрібні вивірені уламки кераміки милоградської культури. Культурного шару тут також немає.

У 1959 р. городище було обстежене І. П. Русановою, яка на підставі своєї рідної планування оборонних споруд помилково віднесла цю пам'ятку до числа пізніх середньовічних укріплень (XVIII ст.)³.

5. *Розважів Іванківського району.* В околицях села обстежено два городища. Перше з них розташоване за 4 км на північний схід від села на малопомітному підвищенні над долиною. У плані воно округлопрямокутне, зруйноване оранкою (рис. 5). Збереглася північно-східна частина, яка заросла лісом. Тут вал має ширину 11—12 м, висоту 1—

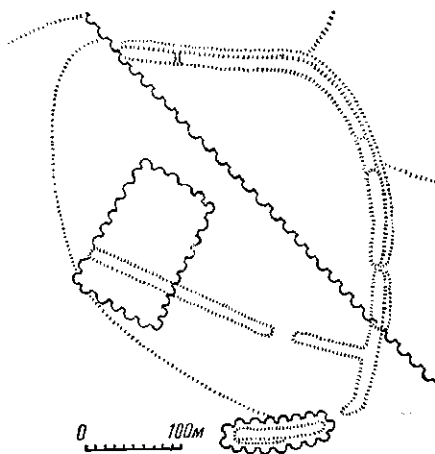

Рис. 5. Городище I поблизу с. Розважів.

1,5 м, а рів — ширину 7 м та глибину 0,5—1 м. Продовження валу виявлено на полі південніше і в південно-східному куті, де він заріс кущами. У південній частині є залишки внутрішнього поперечного валу, дещо меншого, шириною 10—11 м. За межами лісу у західному напрямку, де місцевість понижується, вали не збереглися. Розміри городища з півночі на південь — близько 400 м, а з заходу на схід, судячи з конфігурації місцевості — до 350 м (в цьому напрямку воно збереглося на ширину 300 м). У цілому його площа становить близько 12 га.

У південному відрізку зовнішнього валу в стінках недавної ями помітні обвуглені дубові деревини, що лежать вздовж валу по його середині на глибині 45 см від сучасної поверхні. У межах городища в піщаних видувах зібрано уламки кераміки милоградської культури, а також крем'яні відщепи та пластинки.

Через заболочену долину за 300 м на південь від першої пам'ятки знайдені залишки повністю розораного другого городища, на якому подекуди наявні ділянки валу. Як і попереднє, воно підпрямокутної форми, з округленими кутами, видовжене з заходу на схід. Поперек, з півночі на південь, воно простягалось приблизно на 115 м*. З півночі і заходу його оточувала заболочена долина. На площі городища на зораному полі трапляються нечисленні уламки кераміки милоградської культури.

За топографією всі вказані городища належать до типу низинних, розташованих безпосередньо біля боліт. Своєрідною їх рисою є наявність у плануванні оборонних споруд (валів та ровів), прямолінійних ділянок. В одних випадках ці ділянки мають значну протяжність, що падає городищам підпрямокутних обрисів (Бовище, Розважів I, II), а в інших — короткі прямолінійні відрізки розташовуються по колу, утворюючи численні не досить виразні кути (Нова Красниця, Діброва, Радинка). Довжина прямих ділянок між поворотами в лінії укріплень, як і форма плану в цілому, зумовлювались конфігурацією рельєфу місцевості. Елемент прямолінійності в плануванні оборонних споруд, невідомий серед пам'яток інших синхронних археологічних культур Східної Європи, є специфічною рисою городищ милоградської культури. Ця риса властива, судячи з опублікованих планів, для більшості аналогічних пам'яток за межами Київського Полісся: в південній частині Білорусії та в межиріччі Дніпра і Десни на Чернігівщині. Найяскравішим прикладом можуть бути правильні в плані прямокутні городища в селах Шепотовичі, Копань (БРСР) та Неданчичі (№ 2) і Редьківка (Лівобережжя УРСР) ⁴, а також ряд інших городищ, в тому числі овальних, з елементами прямолінійності в плануванні валів та ровів ⁵.

Характерною особливістю планування київсько-поліських городищ є також подвійність оборонних ліній, концентрично вписаних одна в одну, внаслідок чого внутрішня площадка обмежена кільцевою зовнішньою частиною з усіх боків (Нова Красниця, Діброва, Радинка). Аналогічне планування, за даними І. П. Русанової, має болотне городище поблизу с. Лезниця в басейні р. Уж, яке, безсумнівно, теж належить до ранньозалізного віку. І. П. Русанова помилково відносить останнє, як і однотипне з ним в с. Радинка, до часів пізнього середньовіччя ⁶. Подібне розташування двох концентричних оборонних ліній на певній відстані одна від одної характерне для частини низинних городищ милоградської культури на території Білорусії та Чернігівщини ⁷. Укріплення з ідептичним плануванням серед синхронних південних пам'яток у смузі Лісостепу майже невідомі. Тут є лише одне городище — Немирівське в басейні Південного Бугу, на якому, проте, обидві укріплені частини розташовані ексцентрично ⁸. Кілька низинних пам'яток з подібним плануванням (так звані городища з кількома кільцевими валами) локалізуються у верхній течії басейну Західного Бугу і перед верхів'ями Прип'яті. Але вони датуються давньоруським часом — X—XII ст. ⁹

На городищах Нова Красниця і Радинка у валах є кілька виступів, що виходять назовні через рів (рис. 2,4). Вони, як показують залишки, початково були прямокутні; зараз внаслідок розповзання виступи дещо нижчі від валів. Про наявність аналогічних виступів на

* За анкетними даними 1873 р. городище мало по колу 420 м.

оборонних спорудах в інших районах поширення милоградської культури відомостей немає.

Милоградські городища на півдні Білорусії у ряді випадків мають площу до 0,5—0,6 га, хоч є серед них і більші, площею до 3—4 га¹⁰. Для пам'яток у Київському Поліссі також характерні різні розміри, проте, в цілому вони порівняно великі, а такі городища, як Радинка (близько 5 га), Діброва (приблизно 11 га) і Розважів I (близько 12 га), належать до числа найбільших. Можливо, в цьому відчувається вплив лісостепових культур скіфського часу, де відомі городища ще значно більших розмірів.

Києво-поліські пам'ятки, як і значна частина милоградських городищ на півдні Білорусії, дуже бідні на культурні залишки. Дослідженнями встановлено, що ці укріплення, особливо на болотах, іноді зовсім не мають культурного шару¹¹.

На підставі керамічних матеріалів, в основному за профілями вінець посудин, пам'ятки милоградської культури в Білорусії розподіляються на три хронологічні етапи. Ранній етап датується VI—IV ст. до н. е., середній — III—II ст. до н. е. і пізній — I ст. до н. е. — I ст. н. е.¹².

Щодо кераміки, зібраної в межах Київщини, то вона маловиразна з точки зору хронологічної класифікації пам'яток. Це здебільшого,

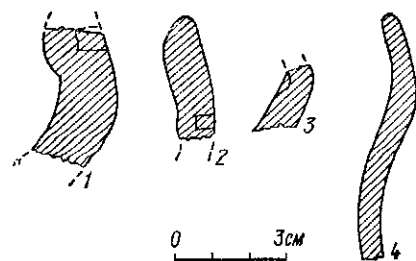

Рис. 6. Кераміка:

1 — Розважів II; 2 — Розважів I; 3, 4 — Діброва.

дрібні уламки стінок посудин. Вінця трапилися на обох городищах поблизу с. Розважів і в околиці с. Діброва. Відповідно до класифікації О. М. Мельниковської, вінця посудин з Розважева I і II належать до початкового етапу милоградської культури¹³. Вони орнаментовані так званими перлинами у вигляді округлих рельєфних кульок, утворених глибокими вдавленнями з внутрішнього боку вище шийки (рис. 6, 1, 2). Вінця однієї посудини з городища Діброва прикрашені неглибокими вдавленнями зовні на шийці (рис. 6, 3), а другої, виготовленої з краще відмуденої глини, неорнаментовані (рис. 6, 4). Обидві ці знахідки слід датувати скоріше другим етапом, ніж першим¹⁴.

Крім того, уламки кераміки милоградської культури знайдено на двох мисових городищах поблизу сіл Лелів і Медвин Чорнобильського району (рис. 1). На цих пам'ятках є також матеріали давньоруського часу, що ускладнює датування їх оборонних споруд.

За 1 км на південь від с. Лелів на території селища радгоспу розташоване городище на мису високого корінного берега р. Прип'яті. З напільного боку його захищає дугоподібний вал, утворений з трьох прямих відрізків, та рів, а вузька кінцева частина мису (довжина її — 60 м) відмежована від укріпленої площадки прямолінійним валом та ровом (рис. 7). Обидва вали мають ширину 8 м, висоту 2 м, а рови — глибину 1,5—2 м, ширину — близько 8 м. Максимальні розміри площадки між валами — 70 × 65 м (0,35 га). Мис разом з городищем щорічно використовується під городи.

У культурному шарі на городищі і на мису за межами укріплень є уламки кераміки середньодніпровської культури доби бронзи і нечисленні знахідки посуду милоградської культури. На площадці, крім того, трапляються уламки кераміки XII—XIII ст.¹⁵.

Питання про час заснування пам'ятки лишається відкритим. Прямолінійність у плануванні валів дає підставу припустити, що городище належить до милоградської культури і повторно використовувалося за давньоруських часів.

Друге городище виявлене на низькому мисі лівого берега заплави р. Тетерів за 2 км на захід від с. Медвин. Від розораних укріплень зберігся відрізок валу та рову з напільного боку. Судячи з конфігурації рельєфу, початково вал був розташований з усіх боків, захищаючи підвищену частину мису, площею приблизно 0,15 га (рис. 8). За 110 м у напільний бік простежуються не зовсім виразні сліди незначного прямолінійного підвищення (можливо, від зруйнованого валу), яке перетинає мис на його початку. Культурні залишки у вигляді нечисленних уламків кераміки середньодніпровської культури, давньоруського часу (XII—XIII ст.) і поодиноких — милоградської культури трапляються на мису до цього підвищення.

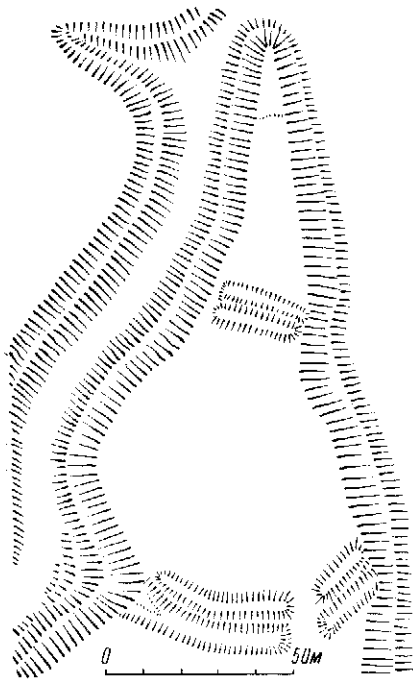

Рис. 7. Городище поблизу с. Лелів.

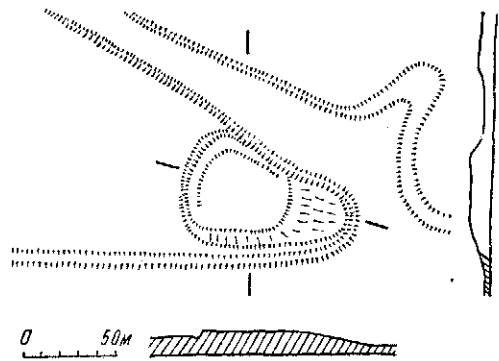

Рис. 8. Городище поблизу с. Медвин.

Наявність городища в місцевості з незначними природними можливостями захисту свідчить, що тут, очевидно, йдеться про досвід будівництва укріплень в низинних умовах. Не виключено, що воно належить до киево-поліських пам'яток милоградської культури.

Відкриття городищ милоградської культури в північних районах Київської області доповнює археологічну характеристику раннього залізного віку на території УРСР новими фактами. Немає сумніву в тому, що цих городищ у зазначеному районі було значно більше. Частина з них ще не відкрита, а більшість (головним чином, розташованих на рівній місцевості) давно зникла. Показово, що серед описаних вище низинних пунктів укріплення збереглися лише на тих, які розташовані в лісі.

Стационарні дослідження цих городищ, з'ясування питання про наявність синхронних неукріплених селищ дадуть змогу уточнити співвідношення милоградської культури і підгірцівської групи пам'яток ранньозалізного часу на території Київщини.

¹ М. П. Кучера. Звіт про археологічну розвідку на Київщині в 1970 р.—НА ІА АН УРСР; його ж. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р.— НА ІА АН УРСР.

² П. Н. Третьяков. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г.—КСИИМК, вып. 10. М.—Л., 1941, с. 123.

³ И. П. Русанова. Разведка по реке Уж.—КСИА АН СССР, вып. 86. М., 1961, с. 71.

⁴ О. Н. Мельниковская. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, рис. 5, 5; Древности железного века в междуречье Десны и Днепра.— САИ, вып. Д1-12. М., 1962, табл. 9, 1, 2; табл. 10.

⁵ Див.: О. Н. Мельниковская, рис. 3; 5, 1—4; Древности железного века..., САИ, вып. Д1-12, табл. 9, 3, 4.

⁶ И. П. Русанова. Вказ. праця, с. 71.

⁷ Древности железного века..., САИ, вып. Д1-12, табл. 9, 3, 4; О. Н. Мельниковская. Племена Южной Белоруссии, рис. 5, 4.

⁸ М. П. Кучера, Р. О. Юра. Звіт про роботу Подільського розвідкового загону в 1969 р.— НА ІА УРСР.

⁹ П. А. Раппопорт. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— МИА, № 140. Л., 1967, с. 199, рис. 155.

¹⁰ О. Н. Мельниковская. Племена Южной Белоруссии..., с. 8, 145.

¹¹ Там же, с. 25.

¹² Там же, с. 102.

¹³ Там же, рис. 45.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Про знайдені на городищі матеріали милоградської культури і Київської Русі. є згадка в літературі (О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, с. 191).

М. П. КУЧЕРА

(Київ)

Городища милоградской культуры в Киевском Полесье

Резюме

На севере Киевской области в междуречье Припяти и Тетерева открыты ранее неизвестные городища милоградской культуры в селах Новая Красница, Бовище, Радника, Розважев, Диброва. Все они относятся к болотному типу, имеют сравнительно большие размеры и слабо насыщены культурными остатками. Особенностью планировки этих городищ является наличие в оборонительных валах участков с прямолинейным направлением, что характерно также для оборонительных сооружений милоградской культуры на территории Южной Белоруссии и в северо-западной части Черниговской области УССР. Кроме болотных, обследовано два мысовых городища (возле сел Лелев и Медвин), которые только предположительно можно отнести к милоградской культуре (на них наряду с материалами последней имеются находки древнерусского времени).

Открытие городищ милоградского типа на севере Киевщины дополняет новыми фактами археологическую характеристику раннего железного века в северной части Среднего Поднепровья.